

Bursa'da gayrimüslimlerin tasfiyesi

MEHMET POLATEL

Osmanlı tarihine ilişkin literatürde kent tarihi araştırmalarına sıklıkla rastlansa da, 19. yüzyılda imparatorlukta yaşamaya başlayan dönüştürmelerin kentlerdeki yansımalarını konu alan çalışmaların sayısı hâlâ sınırlı. Var olan örneklerde de, ilgili kentin gayrimüslim nüfusu genellikle görünürsüz kazanmıyor. Turgay Akkuş'un, geçtiğimiz günlerde yayımlanan Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler başlıklı çalışmasının, eksikleri olmakla beraber, bu açıdan bir istisna oluşturduğu söylenebilir.

Tanzimat ve değişim

Osmanlı tebaasının, 'millet sistemi' çerçevesinde, dini gruplara ayrıştırılmasına dayanan yönetim biçimi, Tanzimat'la (1839) başlayıp İslahat Fermanı'yla (1856) devam eden reform politikalarıyla değişime uğramıştı. Osmanlı Devleti tebaasının 'eşitlik' zemininde birleştirilmesini öngören Kanun-ı Esasî de (1876), imparatorlukta gayrimüslimlerin hukuki statüsüne dair önemli bir değişiklik getiriyordu. Osmanlı Devleti'nin bu ilk anayasasında yer alan "Osmanlı tabiyetinde bulunan herkes, hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur" maddesi, imparatorluk sınırları içinde yaşayan unsurları bir arada tutma çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. O dönem 'Osmanlılık' olarak benimsenen yaklaşımın oluşumunda temel etken, kuşkusuz, Osmanlı tabiyetindeki unsurlar arasında milliyetçi akımların ve bağımsızlık mücadelelerinin yükselmesi, ve bazılarının (Sırlar, Yunanlar) bu mücadeleyi kazanmış olmalarıdır.

Akkuş, kitabın ilk bölümünde, 19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan genel dönüşümleri, ve Tanzimat'ın ilanı ile başlayan, idareyi merkezileştirme yönündeki çabaların hukuk, idare ve eğitim alanlarındaki etkilerini anlattıktan sonra, söz konusu reformların, başkent İstanbul'dan sonra ilk olarak payitahta yakın bölgelerde uygulamaya konduğunu, Bursa'nın da bu açıdan öncelikli kentlerden biri olduğunu belirterek, Tanzimat'la başlayan değişimlerin Bursa'daki gayrimüslimlerin hayatı üzerindeki -eğitim alanındaki düzenlemeler kapsamında yeni eğitim kurumları açılması gibi- yansımalarını ele alıyor.

Bursa ekonomisinde gayrimüslimler

I. Meşrutiyet'in getirdiği hukuki ve idari değişimlerin Bursa'nın ekonomik ve sosyal yaşamı üzerindeki etkilerinin incelendiği ikinci bölümde, I. Meşrutiyet dönemine kadar sadece sanayi ve ticaret alanında faaliyet gösterebilen gayrimüslimlerin devlet kurumlarında istihdamın önünün açılmasıyla birlikte, Osmanlı bürokrasisinde de yer almaya başladıkları vurgulanıyor. Bu değişim Bursa'ya da yansır ve kentin idaresinde gayrimüslim isimlere de rastlanmaya başlar. Ancak, Bursa'daki gayrimüslimler idari yapı içinde görünür olsalar da, eskiden olduğu gibi, bu dönemde de ağırlıklı olarak ticaret

hayatındaki faaliyetlerini sürdürürler ve özellikle ipek üretimi alanında, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinden şirketlerle ortaklıklar kurar, ya da Osmanlı ticareti ile Avrupa ticareti arasında aracılık ederler. Kitapta, Bursa'daki fabrikaların sahiplerine dair veriler de sunuluyor. Akkuş, gayrimüslimlerin şehrin ekonomisindeki ağırlıklarına işaret eden bu verileri değerlendirirken, yalnızca ipek üretimi işletmelerinin sahiplerinin faaliyetlerine değil, fabrikalarda ucuz işgücü olarak kullanılan gayrimüslimlerin (özellikle de gayrimüslim kadınların) kötü çalışma koşullarına da değiniyor. Yazar, bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme yapmasa da, kitapta sunulan veriler, gayrimüslimlerin 'varlıklı' olduklarına dair genel yargının yanlışlığını gösteriyor.

Gayrimüslimlerin şehirdeki sosyal yaşamlarını da inceleyen yazar, Müslümanlarla gayrimüslimlerin, belirli alanlarda nasıl birlikte yaşadıklarını aktarıyor. Bu 'alan'lar arasında, hem gayrimüslim hem de Müslüman nüfusu barındıran mahallelerin yanı sıra, gayrimüslimlerin ve Müslümanların birlikte kurduğu şirketler, "geleneksel üretim örgütlenmesi olan loncalar" da bulunuyor. Hatta Akkuş, aynı çarşı içerisinde Türk satıcılar sessiz kalırken "Rum, Ermeni ve Yahudi satıcıların müşteri çekmek için çıkarttıkları yüksek seslerin çarşuları" kapladığını iddia ediyor (s. 166). Ancak, bu dönemi anlatan diğer kaynaklarda, Tanzimat ile başlayan, bütün unsurlar arasında 'eşitlik' kurma

çabalarının Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yarattığı gerilimleri görmek mümkünken, Akkuş bu konuya değinmiyor.

Üçüncü bölümde, yazar, '1908 Devrimi' ile başlayan II. Meşrutiyet döneminin Bursa kentindeki yansımalarını inceliyor ve 1908, 1912 ve 1914 yıllarındaki Meclis-i Mebusan seçimlerine özel bir yer ayrılarak, İttihat ve Terakki'nin politikalarını ve gayrimüslimlerin seçimlerdeki tavırlarını ele alıyor. Bu bölümde anlatılan, istibdat rejimine karşıtlığı sembolize eden Hürriyet Bayramı'nın ('İd-i Milli') Bursa'da çoşkuyla kutlanması, İttihat Terakki'nin ilk dönemlerinde uygulamaya çalıştığı 'Osmanlılık' politikasının II. Meşrutiyet'in başlarında Müslüman ve gayrimüslimler tarafından nasıl sahiplenildiğine işaret ediyor.

Gayrimüslimlerin ekonomiden tasfiyesi

Kitabın dördüncü bölümünde, İttihat Terakki'nin II. Meşrutiyet döneminde ekonomiyi düzenleme çabaları ve bunun bir yansıması olan 'Milli İktisat' projesi ele alınıyor. İttihat Terakki yönetimi, II. Meşrutiyet'in siyasi alana getirdiği 'serbesti' anlayışıyla da ilintili olarak, iktisadi alanda liberal bir ekonomik anlayışı benimsemişti ve bir yandan toplumsal refahın artırılması amacıyla bireysel girişimciliği desteklerken diğer yandan ekonomi politikasını 'Milli İktisat' projesi üstüne temellendirerek, yaratacağı Müslüman-Türk bir burjuvazi sayesinde gayri-

"Bursa J. Kölyan Mahdumları İflatür fabrikasında koza seçme işlemi." (2 Mayıs 1906'da gönderilmiş bir kartpostal; Birzamanlar Yayıncılık / OCC Collection & Archives)

Turgay Akkuş
Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e
Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler
Libra Yayınları, Mayıs 2010, 432 s.

müslim burjuvazinin ekonomideki egemenliğini yıkmayı hedefliyordu. İttihat Terakki'nin, imparatorluğun bütün unsurlarını birleştirmeyi amaçlayan ittifad-ı anasır hedefinin, "ayrılıklı akımların güç kazanması" ile başarısızlığa uğradığını belirten yazara göre, İttihat Terakki'nin siyasi ve sosyoekonomik alandaki beklentilerinin gerçekleşmemesi, Osmanlı liberalizminin de başarısızlığına tekabül ediyor.

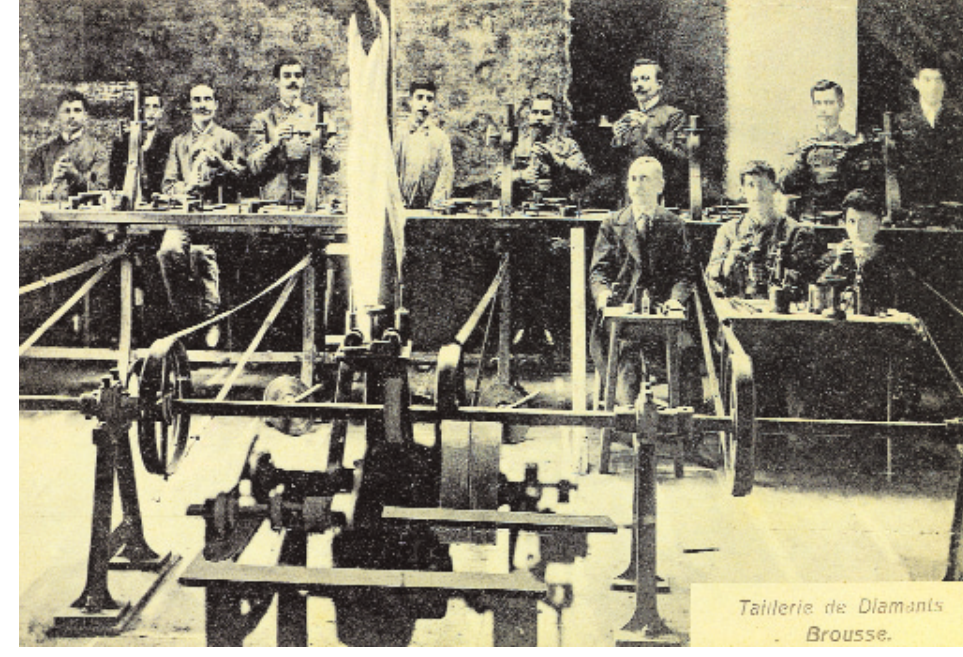
İttihat Terakki'nin, Balkan Savaşları sonrasında yöneldiği Türkçülük politikasının ekonomi alanındaki yansıması, Müslüman-Türk bir burjuvazi yaratarak, gayrimüslim burjuvazinin ekonomideki egemenliğini yıkmayı hedefleyen 'Milli İktisat' olur. "Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhak etmesi ve daha sonra Girit'in Yunanistan'a katılmasına yönelik girişimlerin yarattığı Yunan karşıtlığı" (s. 275) ile Balkan Savaşı sonrasında başlatılan, 'milli' olan dışında alışıveriş yapılmamasını öngören boykotlar serisi ('İslam Boykotajı'), imparatorluk genelinde olduğu gibi Bursa'da da gayrimüslimleri iktisadi alandan tasfiye etmeyi amaçlayan bir yaptırım aracı olarak kullanılır.

Akkuş'a göre, boykotların yanı sıra, I. Dünya Savaşı sırasında gayrimüslimlerin 'sevk ve iskân' da, 'Milli İktisat' projesinin uygulanmasında önemli bir rol oynamıştı. Rumların iç kesimlere sürülmesi ve Ermenilerin 'tehcir' ile, Bursa'nın ekonomisinde oluşan büyük boşluk, kente muhacirlerin yerleştirilmesi ve sürülenlerin geride bırakmak zorunda kaldıkları malların Müslüman-Türk girişimcilere aktarılmasıyla kapatılacaktı. Bursa'da ve civar köylerde yaşayan Müslüman halka, küçük esnafın birleşip, imece usulüyle şirketler kurması yönünde telkinlerde bulunuluyordu: "Böylece Bursa'da Türk-İslam kimlikli çiftçi, esnaf, tüccar, şirket ve girişimcilerin, gerek kent halkı gerekse merkezi ve yerel hükümet tarafından desteklenmesi ya da ayırt edilmesiyle billurlaşan 'milli himaye anlayışı' yaşama geçirildi" (s. 290). Dolayısıyla, İttihat Terakki yönetimi, savaş sırasında ve savaş sonrasında uygulamaya koyduğu politikalarla, gayrimüslimlerin iktisadi alandan tasfiyesi ni "başarıyla" gerçekleştirmişti.

Gayrimüslimlerin İmparatorluk'tan tasfiyesi

19. yüzyıl ve İttihat Terakki dönemini 'objektif' bir şekilde incelemeye çalışan araştırmacıların, İttihat Terakki'nin Rumlara ve Ermenilere yönelik politikalarına (özellikle de, 1915 yılındaki 'tehcir' kararıyla birlikte başlayan süreçte Ermenilere uygulanan sürgün ve kıyımlara) ilişkin değerlendirmelerinin, bir nevi turnusol kağıdı işlevi gördüğü söylenebilir.

Akkuş'un, Milli İktisat projesi ile Ermenilerin sürülmesi arasında doğrudan bir ilişki kurmasına rağmen, Ermenileri sürgün etme kararının ardındaki nedenleri açıklarken resmi tarihin iddialarını yeniden üretmekten öteye gidememesi, ve kitapta, Ermenilere dönük katliamlara dair herhangi bir yargıda bulunmaması, bu açıdan düşündürücü. Yazar, 1915 konusunda, Türkiye'deki resmi söyleme ciddi bir alternatif oluşturan geniş bir literatürü, özenli araştırmaları yok sayarken, İttihat Terakki'nin, Ermenilerin ayrılıklı hare-

Minasyanların elmas kesim atölyesi, Bursa. (Birzamanlar Yayıncılık / OCC Collection & Archive)

ketleri ve isyanları sebebiyle 'tehcir' kararı vermek zorunda kaldığını iddia ediyor. Örneğin, Taner Akçam gibi, bu konuya yıllarını vermiş olan bir yazara hiçbir atıf-

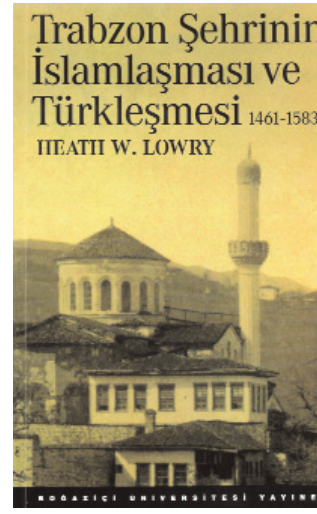
ta bulunmaması, ve özellikle, Akçam'ın *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur* (2009, İletişim Yay.) başlıklı çalışmasına değinmemesi, 'akademik' kriterler açısından da

Trabzon, tarihyazımı ve ihtida

ENDER ABADOĞLU

Tarih profesörü Heath Lowry'nin, ilk baskısı 1981 yılında yayımlanan *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583* başlıklı kitabının gözden geçirilmiş dördüncü baskısı, geçtiğimiz mart ayında çıktı. Trabzon şehrine ait, 1486, 1523, 1553 ve 1583 tarihli tahrir defterlerinin karşılaştırmalı olarak incelendiği kitapta, fetih sonrasındaki yüz yıl içinde şehrin Müslümanlaşması ele alınıyor ve şehrin Türkleşmesine dair sonuçlar sunuluyor.

Tahrir defterleri, Sultan II. Mehmet döneminden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda arazilerin ve vergi mükelleflerinin kayıtlarının tutulduğu resmi belgeler olarak tanımlanabilir. Osmanlı döneminde vergilendirme sistemi dinlere göre farklılık gösterdiğinden, tahrir defterleri, imparatorluk sınırları içerisinde dinlerin demografik ve coğrafi değişimlerine dair temel bilgi kaynaklarıdır. Dönemin kayıt tutma normlarının bugün tam olarak bilinmiyor olması, kayıtların maddi ve insani hatalar içermesi ve esas olarak imparatorluğun yönetici sınıfının ihtiyaç duyduğu iktisadi bilgiler üzerine kurulu olması nedeniyle, tahrir defterlerinden elde edilen bilgilerin kesinliği tartışmalı olabilese de, bu defterler, döneme dair, istatistiksel açıdan anlamlı sayılabilecek veriler üzerinden yorum yapmaya olanak verirler.

Heath W. Lowry
Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583
çev. Heath Lowry, Demet Lowry
Boğaziçi Üniversitesi Yayınları,
Mart 2010, 247 s.

Heath Lowry, kitabında bu perspektiften hareketle Trabzon şehrinin 1461 yılında Osmanlılar tarafından fethedilmesini takip eden yüz yıl içerisinde yaşanan Müslümanlaşma sürecini inceliyor. Trabzon'un Müslümanlaşma süreci konusunda, şu ana kadar geliştirilen iki hipotez mevcuttur. Bunların ilki, Trabzon şehrinin, Osmanlı fethinin hemen ardından Müslüman olmayan nüfusun üçte ikisinin kentten sürülmesi ve yerine imparatorluk sınırlarında yaşayan Müslüman ahalinin yerleştirilmesi yoluyla Müslümanlaştırıldığıdır. Lowry, fetih sonrası sonraki yaklaşık altmış yıllık kapsayıcı 1486 ve 1523 yıllarına ait tahrir defterlerinde yer alan, kentte yaşayan Hıristiyan (Rum Ortodoks, Rum Katolik, Latin Katolik ve Ermeni) nüfusa dair kayıtlardan hareketle, bu hipotezin doğru olmadığını gösteriyor. İkinci hipotez ise, fethin akabinde şehirden sürülenlerin Komnenos ailesi ve maiyetiyle sınırlı kaldığı yönündedir. Lowry'nin de desteklediği bu hipoteze göre fethin hemen sonrasında şehre Müslüman ahalinin yerleştirilmiş olmasıyla birlikte, nüfus kayıtları, bu ahalinin nüfusunun, müteakip elli yıl zarfında azaldığına işaret eder.

Ancak 1553 sonrası kayıtlara bakıldığında, şehrin Müslüman nüfusunda dramatik bir artış göze çarpar. Lowry, bu verilerden hareketle şu sonuçlara varıyor:

Yeni Cula Camii (St. Eugenios Kilisesi)

Trabzon'da, fethin ardından dramatik boyutlarda bir sürgün yaşanmamıştır; şehre kısmen zorla yerleştirilmiş olan Müslüman ahalinin Hıristiyan bir çoğunluk içerisinde yaşamak yerine bir yolunu bulup memleketlerine dönmeye çalışmıştır. Şehrin Müslüman ahalisinin nüfusunda 1553 sonrasında görülen artış, şehre dışarıdan gelenlerle ya da mevcut Müslüman nüfusunun artışıyla izah edilemeyecek derecede yüksektir. Dolayısıyla, şehrin Müslümanlaşmasını açıklayabilecek tek etken, Hıristiyan ahalinin hızlı bir şekilde Müslümanlaştırılmış olmasıdır. Bu din değiştirme sürecinde, Müslüman olmayan ahaliden alınan yıllık 25 akçe ispençe vergisi önemli bir rol oynamıştır. 1553 ve 1583 defterlerinde yapılan incelemelerden elde edilen sonuçlar, şehirdeki Müslüman ahalinin yarısından fazlasının mühtedilerden, geriye kalanın da şehre yerleşmiş Müslüman ahaliden oluştuğunu göstermektedir. Dolayısıyla, 1583'e gelindiğinde şehirde, Rumca konuşan, ciddi büyüklükte bir Müslüman nüfus ortaya çıkmıştır. Şehirde fetih öncesinde kullanılan Rumca yer isimleri ve mesleki jargonların varlığını sürdürmesi, bunun en önemli kanıtlarından biridir.

Lowry'nin tespitine göre 1486'da Trabzon büyük çoğunlukla Rum Ortodoksların yaşadığı bir şehirken, 1583'e gelindiğinde ağırlıklı olarak Müslümanların yaşadığı bir

ciddi bir sorun teşkil ediyor. I. Dünya Savaşı sonrasında, sınırlı sayıda Ermeni'nin savaş sonrasında terk etmek zorunda bırakıldıkları memleketlerine dönmelerini ve bu süreçte yaşadıklarını aktaran Akkuş, 'ulus devletin şafağı' olarak adlandırıldığı 'milli mücadele' süreciyle birlikte, imparatorluğun kadim halkları için 'gayrimüslim' yerine 'azınlık' tabirini kullanmayı tercih ediyor, ve bu terminolojik değişim hakkında herhangi bir bilgilendirme bulunma ihtiyacı duymuyor. Zaten Akkuş'a göre, 'gayrimüslimlerin ayrılıklı hareketleri ve savaş sırasında yaşanan trajik olaylar nedeniyle', ortak bir yaşamı zeminini ortadan kaldırmış, ve 'Milli Mücadele' ile birlikte, ulus-devletin Bursa'da Yahudiler dışında hiçbir gayrimüslim topluluk kalmamış, kentte "türdeş" bir demografik yapılanma oluşmuştu. Yazar, bu durumun suçlusu olarak, isyana eğilimli olan ya da isyan eden gayrimüslimlere işaret etse de, "Neden isyan ettiler?" sorusunu cevapsız bırakıyor.